

ULF som motor för att utveckla fritidshemslärares profession och arbete

Helene Elvstrand

Institutionen för samhälls- och välfärdsstudier (ISV),
Linköpings universitet

Lina Lago

För en underbeforskad utbildningspraktik som fritidshem kan praktisk forskning bidra till att stärka yrkesrollen, leda till kvalitetshöjningar och generera betydelsefulla forskningsresultat. I denna artikel vill vi lyfta fram hur viktigt ett ULF-projekt kan vara men också diskutera hur de specifika förutsättningar som råder i fritidshem, exempelvis avseende en mångskiftande personalgrupp, kan ha för konsekvenser för forskningsprocessen.

Möjligheter och utmaningar för personal i fritidshem att delta i en deltagarorienterad forskningsansats

Helene Elvstrand och Lina Lago, Linköpings universitet

Bakgrund

I denna artikel lyfts samlade erfarenheter från tre ULF-projekt som genomfördes av oss som forskare tillsammans med fritidshemspersonal på flera olika skolor. Fokus i projekten har delvis skilt sig åt men en gemensam tråd i dem alla har varit att utveckla fritidshemslärares yrkesroll, fritidshemmets undervisning samt att synliggöra fritidshemmets verksamhet i skolans organisation (Lago et al, 2022; Elvstrand & Lago, 2023). Samtliga projekt är så kallade ULF 2-projekt, en särskild modell som används vid Linköpings universitet, vilket inneburit att den personal som deltagit inte haft någon avsatt tid för att genomföra projektet. I stället har olika lokala lösningar skett på skolorna för att möjliggöra för personalen att delta.

Fritidshem är en verksamhet som det senast decenniet genomgått stora förändringar, exempelvis genom implementeringen av undervisningsbegreppet (Skollagen 2010:800) och framtagandet av en läroplansdel (del 4) som direkt reglerar fritidshemmets undervisning (Skolverket, 2016). Detta har lett till behov att dels definiera och utveckla fritidshemmets praktik, dels att synliggöra fritidshemslärares yrkesroll (Skolinspektionen, 2018; Närvänen & Elvstrand, 2014). Parallellt med dessa policyreformer så brottas många fritidshem med bristande villkor, såsom utmaningar i form av stora elevgrupper kombinerat med en låg andel behörig personal (SOU 2022:61). Nationellt har endast 44 procent av dem som arbetar i fritidshem en högskoleutbildning som ger behörighet i den specifika verksamheten (Skolverket, 2024). Fritidsläraryrket har också genomgått stora förändringar, vilket kan beskrivas i termer av en profession i omvandling (Ackesjö, 2019). Denna omvandling kan förstås i termer av en re-professionalisering, det vill säga en förhandling om vad som ingår i fritidshemslärares uppdrag (Andersson, 2013). Personal i fritidshem har ingen reglerad planeringstid vilket gör att det kan se mycket olika ut. Tiden för planering kan variera från några timmar i veckan till ingen tid alls (Närvänen & Elvstrand, 2014, Lager, 2020). Fritidshemmet är dessutom ofta inte så synligt i skolorganisationen (Hjalmarsson & Löfdahl Hultman, 2015; Boström & Elvstrand, 2024). Dessa förutsättningar återspeglas i olika grad även i de fritidshem som deltagit i de ULF-projekt som beskrivs i denna text.

Syfte

Syftet med föreliggande studie är att genom en metaanalys av de tre projekten bidra med kunskap om hur de villkor som fritidshemmets utbildningspraktik kännetecknas av kan fungera möjliggörande respektive utmanande i en deltagarorienterad forskningsansats.

Metod och arbetsprocess

Samtliga projekt har utgått från en aktionsforskningsansats om betonar praktikens aktiva deltagande och att deltagarnas erfarenheter och reflektion kring praktiken ligger till grund för den skolutveckling som sker (Schön, 1987). Konkret har det inneburit att vi träffat personalen i fritidshem regelbundet i reflektionsmöten. Vid mötena har såväl behörig som obehörig personal deltagit. Reflektionsmötena har följt en specifik struktur där vi arbetat utifrån följande arbetsordning: 1) visioner för fritidshemmets arbete, 2) hinder och möjligheter att nå dessa visioner, 3) formulering av aktion(er), det vill säga praktiska förändringar samt 4) uppföljning (Närvänen & Elvstrand, 2015). Dessa fyra olika steg har tagit minst ett år i anspråk. Då aktionsforskning inbegriper att man som forskare arbetar nära deltagarna uppstår sociala processer både mellan forskare och deltagare, mellan deltagarna och i relation till aktioner och den kunskap som produceras. Det gör att olika frågor kring positioner, samarbete, kollegialitet och "critical friendship" aktualiseras vilket i sin tur inneburit att vi behövt överväga olika former av etiska hänsyn under hela processen (jfr. Townsend, 2019).

I denna artikel har vi gjort en metaanalys av forskningsprocessen i de tre lokala ULF-projekten med fokus på villkor och förutsättningar för att bedriva deltagarorienterad forskning i fritidshem. Konkret innebar det att vi läste igenom våra anteckningar och transkriberingar av reflektionssamtalen och utifrån detta först kodade materialet för att i nästa steg konstruera teman som lyfte fram gemensamma erfarenheter.

Resultat

Resultatet bygger på de fyra teman som konstruerades i analysen.

Vikten av att bygga en kollegial gemenskap trots en mångskiftande arbetsgrupp

En viktig förutsättning för att praktisk forskning ska bli framgångsrik är, förutom praktikens deltagande och intresse, att deltagarna känner tillit till själva forskningsprocessen samt till forskare och övriga deltagare (Jederlund, 2021). Detta menar vi är betydelsefullt i alla delar av projektet men det är särskilt viktigt i den initiala fasen då projektet formuleras. I denna fas ser vi att deltagares olika position och/eller mandat i fritidshemmet kan ha stor betydelse för vilka röster som blir hörda. I de projekt vi har genomfört har en utmaning varit att deltagarna är en mångskiftande arbetsgrupp avseende utbildningsbakgrund. De nationella siffrorna kring behörig personal återspeglas i de fritidshem som vi har arbetat med. I de fritidshem som deltagit i de olika projekten har personalgruppens sammansättning varierat avseende hur hög del av deltagarna som varit behöriga fritidshemslärare. I alla fritidshem har dock personal utan pedagogisk utbildning arbetat.

Det har inneburit två olika scenarier som vi brottats med i projekten. I det första scenariet har endast personal som har högskoleutbildning fått delta i projektets reflektionsmöten. Med ett sådant tillvägagångssätt träffas endast personal som har en gemensam utbildningsbakgrund, vilket kan vara ett stort stöd i utvecklingsarbetet då man har vissa liknade referenspunkter att samlas kring samt ett tydligare gemensamt yrkesspråk. En svårighet med det tillvägagångssättet är att projektets utvecklingsarbete oftast sker och förankras i en liten del av personalgruppen. De som deltar i reflektionsmöten och dylikt blir då bärare av ett utvecklingsarbete som deras kollegor inte

får ta samma aktiva del i. Risken är att projektet blir haltande då de deltagare som endast är med i utförandefasen känner att utvecklingsarbetet kommer uppifrån och att deras möjligheter till delaktighet är små.

I det andra scenariot får all personal, oavsett utbildningsbakgrund delta i projektmöten, vilket borgar för en ökad grad av delaktighet i projekts alla faser. Utmaningar i ett sådant tillvägagångssätt handlar framför allt om de spänningar som kan uppstå mellan deltagarna under reflektionsmöten där olika maktojämlikheter avseende vem som har mandat i en diskussion synliggörs. Denna typ av spänningar kan ha sin grund i det som sker i vardagen i ett arbetslag, men kommer till ytan först då arbetslaget får möjlighet att diskutera olika pedagogiska frågor eller förhållningssätt på djupet. En etisk problematik som vi erfarit är att det även som forskare kan vara lättare att relatera till de deltagare som är fritidshemslärare då vi lättare hittar en gemensam kunskapsbas. Därför har en central erfarenhet varit vikten av att reflektera över vårt eget agerande för att inte bidra till att förstärka olika former av maktojämlikheter samt att moderera reflektionsmötena så att alla deltagares erfarenheter kan tillerkännas giltighet.

De ULF-projekt vi har genomfört har bidragit till att skapa en kollegial gemenskap där olika pedagogiska frågor diskuterats även om det skett i olika utsträckning i de olika projekten. Möjligheten att skapa gemensamma aktioner, det vill säga något som ska utvecklas i den egna praktiken, har bidragit till att gemensamma frågor har aktualiserats. Dessa frågor har till stor del handlat om att utmana förgivettagande eller det egna agerandet.

Förutsättningar och villkor skapar svårigheter att på djupet diskutera pedagogiska frågor

Som nämnts så har lärare i fritidshem ingen nationellt reglerad planeringstid, vilket gör att förutsättningarna för planering, uppföljning och dokumentation kan se mycket olika ut (Lager, 2020). Gemensamt för de deltagande fritidshemmen är dock att tiden ofta är mycket knapp (1–3 timmar i veckan även om enskilda medarbetare med specifika uppdrag kan ha mer tid). Med så lite tid är det svårt att arbeta med långsiktig skolutveckling då vardagens problem hela tiden pockar på och riskerar att hamna i förgrunden. I ett av ULF-projekten har fritidshemspersonalens deltagande i reflektionsmötena skett på den ordinarie planeringstiden, vilket bidragit till stress då vardagens frågor fått stå tillbaka. Det visar att det är viktigt att tid ges till att få arbeta med både långsiktiga- och kortsiktiga frågor.

Ytterligare en svårighet vi menar är specifik för fritidshem som utbildningspraktik är att fritidshemspersonalens planeringstid ofta äger rum under skoltid. Detta gör att planeringstid även om den är schemalagd inte alltid kan förvärvas för att grundskolans behov av insatser från fritidshemmets personal ofta prioriteras. I de projekt vi genomfört har det inneburit att projektdeltagare inte kunnat vara med på träffar för de behöver hoppa in som vikarier för att grundskolans verksamhet ska kunna fortgå. Det har också inneburit att reflektionsmöten återkommande har avbrutits för att den fritidshemspersonal som är med på möten exempelvis måste svara på frågor eller akuta avvika för att ta lösa en konfliktsituation mellan elever. Det har varierat i vilken grad detta skett mellan skolorna vilket indikerar att fritidshemmets lokala status och organisation har betydelse. Dock är avbrott eller personalfrånvaro något som förekommit i samtliga fritidshem. Eftersom personal i fritidshem också är i elevgrupp största delen av sin arbetsdag har det varit svårt att få till tider för reflektionsmöten och annat projektarbete och därmed för personalen att få kontinuitet i arbetet.

Rektors engagemang är betydelsefullt för att ge mandat till fritidshemmet

Forskning om rektorers roll i fritidshem är begränsad men återkommande framkommer i

inspektioner (Skolinspektionen, 2010; 2018) och forskning (Haglund, & Glaés-Coutts, 2023) att rektorer utifrån sitt komplexa uppdrag och ibland bristande kompetens har svårt att leda fritidshemmet pedagogiskt. I ett ULF-projekt är en förutsättning för att få projektmedel att rektor stödjer forskningsidén och är positiv till att utveckla verksamheten. Utifrån ovanstående beskrivna problembilder med potentiella svårigheter avseende både tid och personalens utbildning ser vi just rektors stöd som avgörande för i vilken utsträckning ett projekt ska leda till hållbar skolutveckling.

Rektorn blir i detta en viktig möjliggörare både för att ge tid för arbetslag att träffas och för att stödja processen och ge mandat för att göra förändringar i skolorganisationen. Betydelsefullt är att rektor hjälper till att hitta tider och se till att personalen både har tid för det långsiktiga förändringsarbete som ULF-projektet bidrar med och att personalen får tid för att träffas för att planera och genomföra den undervisning som sker här och nu. Vidare ser vi betydelsen av att rektor visar intresse för processen och med regelbundenhet uppdaterar sig om vad som sker i projektet. Detta är en förutsättning för att utveckling ska ske och att den sker på ett sätt som rektor kan stödja. Det är också betydelsefullt att rektor kan vara dialogpartner när det uppkommer hinder i relation till förändringsarbetet. Vår erfarenhet är att föreslagna förändringar i aktioner ibland stannar av för de innebär att både struktur och kultur i ett arbetslag eller skola kan behöva utmanas eller förändras. I de ULF-projekt vi bedrivit är en framgångsfaktor att rektor har såväl kunskap som intresse för fritidshem. Kunskap, eller bristande kunskap, kan påverka motivationen och vi har sett att fritidshemspersonalen exempelvis varit frustrerade när rektor ställt frågor som visat att hen inte har tillräcklig förståelse för fritidshemmets uppdrag. Likaså är rektors intresse under processen viktigt dels för att ge de förutsättningar som beskrivits, dels för att fritidshemspersonalen ska känna att det de gör har betydelse för skolan som helhet, inte bara för dem själva.

Synliggörande ger status och uppmärksamhet vilket stärker yrkesrollen

Då fritidshem är verksamhet vars uppdrag inte är lika självklart som grundskolans så har de ULF-projekt vi har genomfört haft stor inverkan. Projekten har både gett uppmärksamhet till den undervisning som sker i fritidshemmet och stärkt yrkesrollen för dem som arbetar i fritidshem. ULF-projekten har bidragit till att skapa en gemensam syn i personalgruppen både på pedagogiska frågor, på vad kärnan i fritidspedagogisk undervisning är samt på vilka olika värden ett arbetslag kan dela, exempelvis i relation till lärares förhållningssätt (jfr. Närvänen & Elvstrand, 2014). Analysen visar att de återkommande reflektionsmötena bidragit till att skapa tillhörighet och att lyfta fram den egna verksamheten så att den blir synlig på hela skolan. Synliggörandet av fritidshem men också att fritidshemspersonal kan artikulera vad de gör kan leda till att det kompletterande uppdraget fritidshem har, i relation till grundskola och förskoleklass, möjliggörs med fokus på ett helhetsperspektiv på elever.

Implikationer

Följande implikationer ser vi med praktiknära forskning i fritidshem:

- Det är angeläget att när praktiknära forskning genomförs i fritidshem beakta de speciella villkor som råder i form av strukturella svårigheter att hitta tid till samtal och reflektion.
- Att utveckla yrkesrollen i sammanhang där många inte delar profession eller professionellt språk och kunnande kräver etiska förhållningssätt där exempelvis makthierarkier problematiseras och praktisk reflektion och sensitivitet.
- Rektor är en viktig möjliggörare för att ett praktiknära forskningsprojekt ska bli framgångsrikt genom att se till att personal får tid att delta men också visar intresse och stödjer de förändringar som deltagarna vill genomföra.

Referenser

1. Ackesjö, H. (2019) Den nya professionen i fritidshemmet: En diskussion om mellanrummets hybriditet In: E. Reimers, M. Harling, I. Henning Loeb & K. Rönnerman (red.), *Lärarprofession i en tid av förändringar: Konferensvolym från den tredje nationella ämneskonferensen i pedagogiskt arbete* (s. 45-64). Göteborgs universitet. RIPS Rapporter från Institutionen för pedagogik och specialpedagogik.
2. Andersson, B. (2013). *Nya fritidspedagoger: I spänningsfältet mellan tradition och nya styrformer*. (Doktorsavhandling, Umeå Universitet).
3. Boström, L., & Elvstrand, H. (2024). Being a Principal at a School Age Educare Center in Sweden: Perspectives on Structure, Culture, and Leadership. *Leadership and Policy in Schools*, 1-17. Tillgänglig via: <https://doi.org/10.1080/15700763.2024.2431705>
4. Elvstrand, H., Lago, L. (2023). Tema - en väg för att skapa helhet och lugn i det fritidspedagogiska arbetet. Venue. Linköpings universitet.
5. Haglund, B., & Glaés-Coutts, L. (2023). Leading and supporting principals reflect on their task as pedagogical leaders of Swedish school-age educare. *School Leadership and Management*, 43(1), 8-27. <https://doi.org/10.1080/13632434.2022.2137725>
6. Hjalmarsson, M., & Löfdahl Hultman, A. (2015). Confirming and resisting an underdog position: Leisure-time teachers dealing with a new practice. *European Early Childhood Education Research Journal*, 23(4), 434-443. Tillgänglig via: <https://doi.org/10.1080/1350293X.2015.1087139>
7. Jederlund, U. (2021). *Trustful Relationships and School Development*. [Doktorsavhandling, Stockholms universitet].
8. Lager, K. (2020). Possibilities and impossibilities for everyday life: Institutional spaces in school-age educare. *International Journal for research on extended education*, 8(1), 22-35. Tillgängl via: <https://doi.org/10.3224/ijree.v8i1.03>
9. Lago, L., Elvstrand, H., Hertz, K., Hjelm, J., Johansson, K., Petersson, M., Andersson, C., Arnryd, O., Eichouh, J., Nilsson, K., & Wållberg, A. (2022). Att synliggöra ett fritidspedagogiskt arbetsätt. Venue. Linköpings universitet.
10. Närvänen A-L. & Elvstrand, H. (2014). På väg att (om)skapa fritidshemskulturer: Om visioner, gränsdragningar och identitetsarbete, *Barn*, 3,
11. 9-25. Tillgänglig via: <http://dx.doi.org/10.5324/barn.v33i3.3498>
12. Närvänen, AL. & Elvstrand, H. (2015). Aktionsforskning på fritidshem - villkor och
13. möjligheter. Venue. Linköpings universitet.
14. Schön, D. (1987). *Educating the reflective practitioner*. Jossey-Bass.
15. Skolinspektionen. (2010). *Kvalitet i fritidshem. Rapport 2010:3*. Skolinspektionen.
16. Skolinspektionen. (2018). *Undervisning i fritidshemmet*. Skolinspektionen.
17. Skolverket. (2016). *Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet, 2011*. Skolverket.
18. Skolverket. (2024). *Elever och personal i fritidshem. Läsåret 2023/24*. Skolverket.
19. SOU 2022:61 *Allmänt fritidshem och fler elevers tillgång till utveckling, lärande och en meningsfull fritid*. Utbildningsdepartementet.
20. Townsend, A. (2019). Who does action research and what responsibilities do they have to others? *Educational Action Research*, 27(2), 149-151. <https://doi.org/10.1080/09650792.2019.1582184>